

«Тіні забутих предків»: народження знакового фільму

ЯНА КУБИШКІНА

31 СІЧНЯ 2024

Радянський союз викорінював національні культури послідовно й ретельно. Не йшлося про класичні імперські методи Ємського указу чи Валуєвського циркуляру. Комуністи не забороняли українську мову чи культуру, вони працювали з її формою і, що важливіше, із сенсами та змістом. Наприклад, центральні постаті нашого літературного канону — Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко — перетворилися в руках радянської пропаганди на виняткових революціонерів, для яких нація важила майже нічого. Влада швидко помічала таланти й ставила на службу своїм інтересам: покоління ідейно українських режисерів залишилося знекровленим по сталінській епосі.

Кадр із фільму «Тіні забутих предків»

Саме тому прем'єра «Тіней забутих предків» Сергія Параджанова 1964 року збурила суспільство: з'явилося щось нове, позбавлене остогидлого стилю соціалістичного реалізму. Геніальність цього фільму, втім, була не лише заслугою режисера. Щоб отримати найкращу перлину українського поетичного кіно, мусили зійтися численні визнані таланти, майже дебютанти і культурні впливи.

Сергій Параджанов: до «Тіней»

Успіх фільму часто пов'язують лише з режисером. Та знайомлячись із кар'єрою Сергія Параджанова, складно не замислитися, хто кого витворив: режисер «Тіні забутих предків» чи вони — його?

Дипломна робота митця «Андрієш» — короткометражка, натхненна молдавською казкою, з

великою лялькою у головній ролі, виглядала незвично й дивно (так, що член комісії, славетний Олександр Довженко, навіть не хотів приймати роботу), але в художніх фільмах до «Тіней» Параджанов повторював соцреалістичні штампи.

Скажімо, у «Першому хлопці» 1958 року він створив класичну для радянського кіно історію: демобілізований сержант Даніла об'єднує колектив свого села Коханівка заради благої мети (будівництво стадіону), а громада мимохідь виправляє розбишаку Юхима. Прикметно, що комуністичну «естетику», окрім вбрання, наповнення діалогів і статично нудної камери, видає ще й мовна складова: українська видніється на вивісках чи лунає в піснях, однак ніколи не з вуст героїв у простій розмові.

«Тіні забутих предків» були фільмом до ювілею Михайла Коцюбинського. Передбачалося щось на кшталт української версії «Ромео й Джульєтти», тільки з гостро вираженою класовою нерівністю, яка й мала призвести до трагічного фіналу. Як зазначає кінознавець Сергій Тримбач: «Висловлювання Параджанова за інших часів дозволяють стверджувати, що щось подібне й передбачалося зняти». Та склалося інакше. Хто ж іще вплинув на долю фільму?

Іван Миколайчук: не грав, а жив

У 22 роки відбувся кінодебют вихідця з Буковини Івана Миколайчука. Це ще були не «Тіні», а короткометражка «Двоє» — курсова студента-режисера Леоніди Осики, у якій, як підказує назва, було лише двоє акторів: Миколайчук і Антоніна Лефтії. Ця історія про закоханих, які не розуміють одне одного, не мала сценарію, тож вигадували на ходу. Уже тоді Миколайчук виявив талант співтворити фільми, у яких грав. А далі були «Тіні забутих предків», де його магія присутності на знімальному майданчику вплинула на сутність фільму.

Справа в тому, що все це було йому особисто близьке. Народившись у буковинському селищі, Іванко часто брав участь у карнавальній переберії сусіднього села Вашківці. Актор був героєм народного дійства змалечку та зростав, виховуючи в собі уважність до глибинного. Де він це робив? У психіатричній лікарні. Там працювали близькі, а пацієнти закладу викликали у хлопчика особливу цікавість. Так свідомість майбутнього митця ввібрала в себе народну обрядовість і прагнення розуміти про людей більше.

На роль Івана Палійчука до «Тіней» уже був затверджений московський актор Геннадій Юхтін. Параджанов погодився влаштувати для Миколайчука проби суто з поваги до його вчителя, режисера Віктора Івченка, і думав навіть не марнувати на них плівки. Парубок підозрював, що

його не сприймають всерйоз. Він заговорив, а потому помолився, перехрестився. Отут оператор Юрій Ілленко зрозумів: Іван справді молиться, він справді відчуває людей, чию історію розповідатимуть «Тіні».

Юхтін зняв кандидатуру, як тільки побачив ті проби. Без Миколайчука три головні ролі належали б росіянам. Чи вірив би глядач у справжність гуцульської історії у фільмі з акторами, яким та культура була чужа? Навряд. Поява Миколайчука змінила сутність ансамблю. Лариса Кадочникова в ролі Марічки поруч із ним уже не скидалася на московську пані, хоча й була нею — і якби поруч грав Юхтін, це було би помітно. Ми могли отримати ще одного «Першого хлопця», але в сетингу гір.

Юрій Ілленко: незвичний погляд

Історія кіно знає безліч прикладів творчої єдності режисера й оператора. Втім, у Параджанова з Ілленком склалося по-іншому.

«Параджанов попросив мене знімати “Тіні забутих предків”. На той час я вже був відомим оператором. Мав премію ФІПРЕССІ за операторську роботу в дипломному фільмі, інші міжнародні призи. А Параджанов мав репутацію поганого провінційного режисера, зняв чотири жажливі фільми. Усі мені радили не робити дурниць», — так розповідав Ілленко про те, як потрапив у світ «Тіней».

Він був уже сформованим митцем зі своїм операторським баченням. Аби привнести в фільм більше драматургії кольору, більше максималізму й новаторства, йому довелося долати шалений опір Параджанова. Утім, після перегляду відзнятого режисер завжди розумів зусилля Ілленка — і зрештою саме ці зусилля зробили стиль стрічки впізнаваним.

Камера тут була не просто засобом знімання, а повноправним учасником дії, свого роду персонажем. Майже в кожному епізоді використано нестационарну камеру, і в багатьох випадках вона рухається так швидко, що здається, наче все зроблено ручною камерою. Та йдеться не тільки про рух: оператор часто схоплює головних персонажів крізь щось на передньому плані. У багатьох кадрах вони, наприклад, дивляться через високу траву, голі гілки дерев чи листя.

Драматургія кольору потребувала колосальних зусиль. Про один із випадків на зйомках Ілленко розповідав так: «Я умовив ледь не з найвищих вершин Карпат звести вниз, на місце

зйомок, старий мертвий ліс. У чому справа — невідомо. Але ці дерева, що загинули, здавались просто зробленими зі срібла — колір у них був просто фантастичний. І от їх стали стягувати вниз. Це була пекельна, каторжна робота. І комусь все це могло здаватися примхою, безумством. Але я і зараз переконаний, що не марно пролили сто потів тоді».

Творче протистояння дуету одного разу досягло піку, й Іллєнко навіть зібрався вирушати додому з дружиною Ларисою Кадочниковою. Чоловіки помирилися після перегляду відзнятого. Параджанов розумів: без геніальної операторської роботи фільму не бути.

Гуцули: не дозволили статися несправжньому фільму

Зйомки тривали рік. Рік у селищі Верховина. Параджанов жив у гуцульській хаті, досліджував побут і звичаї гуцулів і вивчав українську мову. Уся знімальна група поринула в цей світ. Стало ясно: народжується нетипове кіно.

У фільмі знялося майже 60 жителів Верховини та ще 20 гуцулів із навколишніх сіл. Місцеві мешканці пильно контролювали, аби «Тіні» не стали нещирим набором безсенсовних символів. Історії про зйомки звучать як легенди, втім, усе це відбувалося насправді. Наприклад, похорони батька Івана знімали три дні. Люди йшли за труною, але не плакали. Параджанов спитав: «А чого ж ви не сумні, без жодної сльози?» — і почув у відповідь: «А за ким плакати? Труна ж порожня». Тоді він сам ліг у труну — і гуцули заплакали, бо ж там людина. За кілька годин сцену відзняли.

Брав гуцулів Параджанов і в консультанти: одним із них був господар дому, у якому жив режисер, Петро Сорюк — поважний ґазда й колядницький «береза».

Гуцули шанують Параджанова як митця, що зрозумів фундаментальні речі про них. Саме режисер пройнявся духом краю настільки, аби захопити цією стихією всю знімальну групу.

Мирослав Скорик: тільки геніальна музика

До музики Мирослава Скорика заохотила сама Соломія Крушельницька. Якось, іще будучи п'ятирічним хлопчиком, він помітив, що фортепіано у співачки фальшивить, і вона зрозуміла: малий обдарований феноменальним слухом. Родина Скориків зберігала українське й плекала

талант сина навіть на засланні в Сибіру. Повернувшись, із 1955 року Мирослав навчався у Львівській консерваторії, а з 1963 вчителював там.

Саме тоді Параджанов прибув до Львова, шукаючи композитора для «Тіней» із заходу України. Він пішов на місцеве радіо й попросив ознайомити його з творами львівських композиторів. Прослухав «Сюїту» Скорика — і сказав, що саме він писатиме музику до фільму.

«Коли ми зустрілися, він настрашив мене своєю агресивною поведінкою. Сказав: “Я делаю гениальный фильм, ты должен написать гениальную музыку”. І додав: “Но ты должен меня полюбить”. Це мені не сподобалося. Я відповів, що подумаю. До того ж я недавно бачив його фільм “Українська рапсодія”, і він не видався мені геніальним. Я надіслав йому телеграму, що у зв’язку з родинними обставинами не зможу прийняти його пропозицію. Однак через кілька тижнів, коли Параджанов знову приїхав до Львова, він змінив тон, ми з’ясували певні проблеми, і відтоді у нас були прекрасні товариські стосунки», — розповідав композитор.

У музиці, як і в інших аспектах фільму, панував максималізм: записати народні пісні у виконанні столичного ансамблю було б надто примітивно. Мирослав Скорик поїхав у «глибинні Карпати», підійшов до першого зустрічного й запитав, чи зможе той організувати поїздку до Києва молодих місцевих музикантів. Дядько трапився кмітливий, і невдовзі група трембітарів летіла до столичної студії. Під час зйомок Скорик провадив такі експедиції далі, але вже записував гуцулів на місці.

Підхід до музики — це ще одне новаторство стрічки. Такого багатства звуку не знав жоден український фільм. У стрічці звучать усі інструменти, які є на Гуцульщині. Оригінальна музика Скорика, народна музика, виконана на всіх можливих сольних інструментах, ансамблева гра весільних музик, співанки, голосіння, колядки — усе це в «Тінях» поєднується абсолютно природно. Музика, як і колір, творить драматургію: прислухавшись уважно, можна зчитати попередження чи думки героя (скажімо, сопілка лунає, коли Іван фізично чи думками з Марічкою).

Георгій Якутович: вдумливий художник

«Можливо, є талановитіші художники, але вдумливіших нема. Він врятував нас від пейзажності й фальшу», — так про значення Георгія Якутовича для фільму говорив сам Параджанов. Без цього художника кіно справді мало б інший вигляд. Є дві найважливіші речі, які Якутович привніс до «Тіней».

По-перше, саме він запропонував розділити фільм на глави, коли під час монтажу побачив: матеріалу багато, для радянського глядача він абсолютно новий і сумбурний. Ніяк не виходило змонтувати «Тіні» зрозумілими для аудиторії, і тоді Якутович прийшов з ідеєю розділів. Параджанов спочатку задуму не сприйняв, адже вважав прийом занадто книжковим. Утім, розділи зробили — і вони стали частиною особливої естетики фільму.

А по-друге, саме художник вигадав сцену Срібного Лісу, для якої дерева пофарбували у сріблясту барву. Цей епізод — найбільш надприродний у фільмі: перед смертю Іван бачить кохану Марічку в образі Мавки. Показати таке напряду було б неможливо через цензуру. Якутович знайшов спосіб обійти обмеження й створити потрібну містичну атмосферу.

Замість підсумків

«Тіні забутих предків» через низку випадковостей стали доленосним фільмом. Параджанов «із чотирма жакливими стрічками» ніби переродився і став митцем, відомим на весь світ. Для Ілленка спілкування з Миколайчуком було «роз'яничарюванням духу»: родом із Черкас, оператор рано опинився на засланні в Сибіру, вчився в Москві; він зізнавався, що Іван і гуцульські землі змусили запрацювати українську генетичну пам'ять. Кадочникова, акторка московського театру «Современник», стала українською артисткою. Скорик прославився, а творчий шлях Миколайчука визначив саме цей фільм.

Для національного кіно «Тіні забутих предків» були новою главою, яка знаменувала: ще не все втрачено, українські сенси проростають попри все.